

Б.А.Крук

ЭЛІПСІС ДЗЕЯСЛОВАЎ УСПРЫНЯЦЦЯ Ў БЯЗЗЛУЧНІКАВЫМ СКЛАДАНЫМ СКАЗЕ

Мастацкая літаратура і публіцыстыка – тая сферы выкарыстання мовы, дзе ацаніць не менш важна, чым паведаміць, расказаць. Публіцыстычны і мастацкі стыль, такім чынам, самі па сабе прадугледжваюць моўную экспрэсію. А моўную эканомію і моўную экспрэсію паспяхова, як вядома, забяспечвае эліпсіс.

Аналіз фактаў эліпсавання бяззлучнікавага складанага сказа паказвае, што эліпсіс з'яўляецца тэкставым утварэннем, у сінтаксічнай форме якога можа быць закладзена экспрэсіўнасць. Эліпсаваная будова бяззлучнікавага сказа і яго семантыка з'яўляюцца ў такім выпадку сродкамі існавання экспрэсіі, а інтанацыйны момант – сродкам яе ўзмацнення. Таму, разглядаючы з гэтых пазіцый з'явы эліпсавання бяззлучнікавых канструкцый, нельга не ўлічваць фактаў прагматычнага характару ва ўжыванні названых адзінак. Увод кампанентаў у структуру бяззлучнікавага складанага сказа ў шматлікіх выпадках парушае натуральнасць выкладу, а ў асобных выпадках – немагчымы.

У прагматычным рэчышчы ёсць неабходнасць разглядаць і элініс дзеясловаў успрыняцця ў першай састаўной частцы бяззлучнікавых канструкцый. У агульным кантэксце сучаснай беларускай літаратурнай мовы бяззлучнікавыя складаныя сказы з элінісам дзеясловаў успрыняцця займаюць параўнальна невялікае месца. Зафіксавана 114 выпадкаў ужывання ў мове мастацкай літаратуры і публіцыстыкі бяззлучнікавых сказаў такой будовы. Вось некаторыя з іх: *Аглянуўся – кутіна* (Я. Колас. На начлезе); *Падышоў Сымон – карчомка са стадолай і дваром* (Я. Колас. Сымон-музыка); *Аляксея праворна зірнуў у вежу – зараджаючы быў забіты* (І. Мележ. Мінскі напрамак); *Яны агледзелі ўсе куткі – чалавека не было* (К. Крапіва. Мядзведзічы); *Самлелі хлопцы, стаілі дыханне, прыслухаліся – нічога* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны); *Прыбег – яны ўсе стаяць каля нашай істочкі* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...); *Грышка азірнуўся – наўкола нікога не было* (М. Чарот. Свіпапас).

Элініс дзеясловаў успрыняцця сведчыць пра яркае адлюстраванне ўплыву гутарковай мовы на каліфікаваную літаратурную мову. Характэрна, што ўжыванне дзеясловаў успрыняцця ў бяззлучнікавым складаным сказе са значэннем семантычнага разгортвання сустракаецца вельмі рэдка. У нешматлікіх прыкладах выкарыстанне дзеясловаў успрыняцця трэба лічыць незвычайнай, нетыповай моўнай з'явай: *Аглянешся назад – убачыш – пляцеца адна-дзве падводы* (П. Пестрак. Сустрэнемся на барыкадах); *Прыбягаю туды – бачу: людзі там* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...).

Гаварыць аб структурнай неабходнасці дзеясловаў успрыняцця ў кантэксце бяззлучнікавага складанага сказа няма падстаў. Узуальнай з'явай стала элінісаванне дзеясловаў успрыняцця, аб чым сведчаць шматлікія прыклады: *Сіёнка падняў вочы ў бок сяла і стаў углядацца: па рэчышчы борзда да яго рухаліся дзве фігуркі вясковых хлопцаў* (Я. Колас. На прасторах жыцця); *Прыкладу вуха к верасу – адгукнеца даль стогнамі* (П. Панчанка. За валдайскімі сопкамі); *Поле легла снежнай пусткай. Глянь – канца няма нідзе.* (П. Панчанка. Выезджалі лесарубы); *Устала дачушка: пажата ўсё жыта за домам* (А. Куляшоў. Сцяг брыгады); *Прачнуўся араты: багата пажатага жыта* (тамсама); *Уздрыгануліся хлопцы, азірнуліся: у кустах стаіць казуля, зграбная, прыгожая* (Я. Маўр. Палескія рабінзоны); *Азірнулася назад – мама стаіць мая* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...); *Павел зірнуў: лес, поле ("Маладосць"); Не так даўно, выйшаўшы з тралейбуса, я пачуў, як нехта крануў мяне за плячо. Азірнуўся – Сяргей Сянько, сусед па дому, мой даўні знаёмы ("Маладосць").*

Сустракаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, прэдыкатыўныя часткі якіх выражаюць адносіны дэтэрмінацыі, а інфарматыўная незавершанасць першай састаўной часткі заключаецца не толькі ў адсутнасці дзеяслова ўспрыняцця, але і ў іншых сэнсавых элементаў. Напр.: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася: паўз плот хтосьці ішоў* (І. Мележ. Людзі на балодзе). Параўн.: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася – яна нечакана заўважыла (убачыла): паўз плот хтосьці ішоў.* Семантычна такія сказы суадносяцца са складаназалежнымі сказамаі з некалькімі даданымі часткамаі: *Ганна неспадзеўкі здрыганулася, бо (яна) заўважыла, што паўз плот хтосьці ішоў.*

Бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая састаўная частка якіх мае элінітычную будову і патрабуе семантычнага разгортвання, можна падзяліць на дзве групы. Адно групу складаюць сказы, у якіх першая састаўная частка і без другой можа з'яўляцца сродкам зносін. Яна граматычна і лексічна завершана: *Азірнуўся дзядзька Марцін: нікога не відаць* (Я. Колас. Дрыгва); *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал: ніякай надзеі выбрацца адгэтуль не было* (К. Чорны. Насцечка); *Васіліна нагнулася і расхінула рукой каліўцы – яны ласкава крануліся пальцаў* (Т. Хадкевіч. Вясянка).

У кансітуацыі, напрыклад, першая састаўная частка можа функцыянаваць як асобны сказ: *Азірнуўся дзядзька Марцін*. Або іншы парадак слоў: *Дзядзька Марцін азірнуўся*. *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал і г.д.*

Аб эліпісе дзеясловаў успрыняцця, такім чынам, можна гаварыць толькі з пазіцыі бяззлучнікавага складанага сказа: *Закрэўскі моўчкі пачаў азірацца навокал і зразумеў: някай надзеі выбрацца адгэтуль не было*. *Васіліна нагнулася, расхінула рукой каліўцы і адчула: яны ласкава крануліся пальцаў*.

Да другой групы адносяцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, першая частка якіх і лексічна, і граматычна не завершана. Сказы гэтай групы адрознівае больш цесная сувязь састаўных частак, бо першая з іх "прадвызначае наяўнасць другой" [1, 117]. Эліпіс дзеяслова ўспрыняцця выкарыстоўваецца свядома, для дасягнення выразнасці, спецыяльнага экспрэсіўнага эфекту: *Бабка Наста зірнула – парог пераступіла постаць маладзіцы* (Я. Колас. Дрыгва); *Паглядзі: усюды патушылі агні* (Ц. Гартны. Сокі цаліны); *Схамянуўся – ні сцежкі, ні следу, толькі луг, толькі лес, толькі свет* (А. Пысін. Аддаваў сябе лёсу...); *Я прыбягаю туды – сядзіць Ігнаціха Варка...* (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік. Я з вогненнай вёскі...); *Ачнулася – нікога няма* (Тамсама). *Агледзеўся – быў у самай лагчыне* (І. Пташнікаў. Алёшка).

Бяззлучнікавыя складаныя сказы першай і другой групы яднае тое, што яны сінанімічныя адпаведным складаназалежным сказам. Кантэкстуальная непаўната першай састаўной часткі сказа якраз і "высвечваецца" праз прызму складаназалежнага сказа. Напр.: *Паглядзі – ужо сонца на ўсходзе ўстае* (П. Панчанка. Я пралесак блакітных сягоння нарву...). Параўн.: *Паглядзі і ўбачыш, што ўжо сонца на ўсходзе ўстае*.

Назіранні паказваюць, што ў бяззлучнікавых складаных сказах, "ланцуг канструктыўных сувязей састаўных частак" [2, 312] якіх аказваецца перарваным, у якасці эліпсаваных могуць выступаць дзеясловы *убачыў, пачуў, пераканаўся, задумаўся* і інш. Значэнне эліпсаванага дзеяслова падказваецца сітуацыяй, кантэкстам. Напр.: 1. *Прыгледзьцеся: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах святання* (Я. Колас. Покліч). Параўн.: *Прыгледзьцеся і ўбачыце: новыя дні на вас пазіраюць у іскрах святання*. 2. *Яшчэ раз прыслухаліся – ціха ў вагоне* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). Параўн.: *Яшчэ раз прыслухаліся і пераканаліся: ціха ў вагоне*. 3. *Прытыніліся: куды цяпер ісці* (І. Мележ. Завеі, снежань...). Параўн.: *Прытыніліся і задумаліся, куды цяпер ісці*. 4. *Міколка агледзеў вагон – няма дзеда* (М. Лынькоў. Міколка-паравоз). Параўн.: *Міколка агледзеў вагон і пераканаўся, што няма дзеда*. 5. *Нарэшце званю ў Гомель – еду* ("ЛіМ"). Параўн.: *Нарэшце званю ў Гомель і адказваю, што еду*.

Параўнанне сказаў паказвае, што сэнс, выражаны ў складаназалежных сказах, не будзе тоесны таму, які перадаецца ў бяззлучнікавым складаным сказе: бяззлучнікавыя канструкцыі эліпсаванай будовы маюць больш шырокі сэнсавы дыяпазон. Інтанацыя не толькі аб'ядноўвае састаўныя часткі ў адну канструкцыю, але і з'яўляецца рытміка-меладычным сродкам выражэння эмацыянальнасці. Да таго ж інтанацыйна кампенсуецца і адсутнасць дзеясловаў са значэннем дзеяння ў ланцугу сувязей прэдыкатыўных частак бяззлучнікавага сказа: *прытыніліся – задумаліся, агледзеў – пераканаўся* і т.д.

Такім чынам, прагматычная каштоўнасць эліпіса ў аналізуемай мадэлі бяззлучнікавага складанага сказа відавочная. Канструктыўныя змены ў будове бяззлучнікавай складанай канструкцыі, выкліканыя эліпісам, істотна ўплываюць на характар выкладу думкі. Эліпіс дзеясловаў успрыняцця з'яўляецца асновай лаканічнасці выкладу і стварае дадатковыя магчымасці папаўнення зместу бяззлучнікавага складанага сказа праз яго інтанацыйнае афармленне.

Літаратура

1. Бурак Л.І. Далучэнне ў сучаснай беларускай мове. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У.І.Леніна, 1975.
2. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 2: Сінтаксіс / Рэд. М.В.Бірыла, П.П.Шуба; АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986.

Summary

The asyndetic composite sentence as a separate structural-semantic type of composite sentence is studied in the article. The subject of the research is omission of verbs of perception in the structure of asyndetic composite sentences.

Поступила в редакцию 11.09.02.